

GRETEL VAN DEN BROEK

Heldendom

Verzet en verraad. Het verhaal van
STAF VAN BOECKEL

B&L

*Voor moeke, tante Suz, tante Bie,
tante Tit en nonkel Door*

De handeling van de roman berust op ware gebeurtenissen, maar is geen strenge weergave van reële personen, plaatsen, gebeurtenissen en tijd. De cursief gedrukte passages zijn overgenomen uit authentieke documenten.

*Voor mijn opa zaliger
Was de oorlog een ramp
Verzetsheld vuurpeloton
In het concentratiekamp
Zijden draadje kantje boordje
Op het nippertje vrij
Als de nood hoog is
Is de redding nabij
Hij leek verloren
Zijn kansen heel klein
Voor de zon weer opkomt
Durft de nacht donker zijn
Daarna ging hij ieder jaar
Met de Lourdestrein mee
Bedevaarders helpen
Mijn opa werd brancardier
Het heilige waterbad
Mensen doodziek maar blij
Als de nood hoog is
Lijken mirakels nabij
Ze leken verloren
Hun kansen heel klein
Voor de zon weer opkomt
Durft de nacht donker zijn
Ik denk vaak aan mijn opa zaliger
De laatste tijd
Want de wereld lijkt alweer
De pedalen wat kwijt
Hij zou gezegd hebben: komt wel goed
Ze vinden vast een vaccin
Want als de nood hoog is
Zijn remedies nabij
We leken verloren
De kansen heel klein
Voor de zon weer opkomt
Durft de nacht donker zijn
Voor de zon weer opkomt
Durft de nacht donker zijn*

– Bart Peeters (Voor de zon weer opkomt)

1

Het metalen getik van de ketting irriteert haar. Muffe muren van steen en beton zijn er hier, een ruweplankenbed, pinkdikke tralies boven op de kooi en voor het raamgat zonder glas. De deur heeft het nummer 12 en is onwrikbaar robuust, net zoals de andere deuren van de andere cellen, die ook allemaal kettingen en hangsloten hebben. De gang is een meter of tien, staat haaks op een buitenraam – een brede verfborstel heeft het daglicht weggeveegd. Aan de andere kant een dikke deur. Daarachter opnieuw een gang – lang, hol, pikdonker.

Ze ziet twee attributen. Een kom met wit email op de plank en een blauwe zak aan een nagel naast het oververfde raam. De zak hoort op de hoofden van wie hier uit de cellen wordt geduwd. De kom heeft een misplaatste Delfts blauwe rand.

De man die haar door deze gangen heeft geleid, rammelt met de kettingen. Een sleutel valt op de grond. Hij zucht. Het hangslot is verroest, de sleutel verouderd. Als de deur eindelijk opent, schijnt hij met een zaklamp op wat over is van de gekalkte muur. In tekeningen van schimmel en verval ontwaart ze vaag een gekerfd hart. Het staat er nog, dat hart.

Later, gangen en deuren en sloten verder, staat ze buiten. Registreren, denkt ze, meer kan ik niet. Ze kijkt achterom. Ze leest: 'Halt! Wie verder gaat wordt doodgeschoten!'

Hoelang hangt dat bord hier al, het rekenen lukt niet. Ze denkt, hier was hij, maar ik vind hem niet.

De man met de sleutels had het haar gezegd. De archieven van Breendonk zijn vernietigd.

*

‘Het hart stond er nog.’

Ze zegt het met zo weinig mogelijk drama in haar stem, de handen rond de theekop die haar moeder net met Earl Grey heeft gevuld. De onbestemde blik die ze als antwoord krijgt, is haar bekend. Niemand van de familie praatte ooit veel over dit verleden, het inslikken van vragen was meegelijpt met de moedermelk. Lang na de dood van haar grootvader heeft ze haar grootmoeder weleens tot enkele korte onthullingen weten te bewegen, tot ze de nieuwsgierigheid alweer bedwong omdat een bovengehaalde zakdoek, of een ‘heel lekkere koekendoos’ het gespreksonderwerp duidelijk naar een andere toonaard dirigeerden. Haar familie leek te berusten in de vaagheid van wat algemene kennis. Ach ja, die oorlogsjaren. Haar grootvader had toen in een cel in strafkamp Breendonk een hart in de muur gegrift, met daarin de letters M, L en S. Mia was haar grootmoeder, Liliane haar moeder en Suz haar meter. Alsof dat door de onderkoeldheid waarmee het verteld werd een gewone mededeling geworden was.

‘De letters zijn eruit verdwenen. Je ziet nog dat er iets stond, waar hij ze gekrast had is er een klein rechthoekje kalk afgepeld. Maar het hart, het is vaag, maar het is er nog.’

Haar moeders zwijgen injecteert plotse onzekerheid bij haar. Misschien heeft ze helemaal het recht niet dit verhaal aan te raken, laat staan uit te vlooien. Sinds enkele jaren is haar nieuwsgierigheid tot een dwingend verlangen uitgegroeid en al enkele weken gaat ze eindelijk tot actie over, maar hier, op dit moment, met de klamme handen om de

theekop, lijkt het of ze onrechtmatig roert in een zaak die de hare niet is. Ze ziet hoe haar moeder opstaat van haar stoel, en wijst met de hand.

‘Schenk nog wat thee bij. Ik moet even naar boven.’

Ze had haar vorige week terloops gezegd dat ze naar Breendonk ging. Ze wilde het hart zien. Ze kon dit niet als feit klasseren, dit was een verborgen verhaal, een grote vertelling die ze niet kende, en die verloren zou gaan als ze daar niet snel werk van zou maken. Ze had een aanvraag moeten richten aan de conservator, want de cel was voor gewone bezoekers gesloten. Daar zou ze dichterbij haar grootvader komen, dacht ze.

Hij heette Staf Van Boeckel, maar voor haar is het ‘de pappie’, wat even schattig klinkt als de herinneringen die ze aan hem bewaart. Beantwoordde ze zijn uitgestoken hand, dan wipte de zijne met een uitgestoken duim naar boven. Zei ze ‘Ik ga door’, dan verwittigde hij uit den treure dat ze dan in twee zou zijn. Op oudejaarsavond speelde hij Lakkeboem, een met feestneus en zwarte glasloze bril verkleed figuurtje dat met gespannen koffers en bolle zakken aan de feesttafel verscheen. Plastic zakken van de Nopri, de Grand Bazar en de Bank Brussel Lambert werden opgehouden door de kinderen, de kleinkinderen en al wie door de jaren heen als aanhang werd verwelkomd, ondertussen scanderend op het ritme van ‘Lak-ke-boem Lak-ke-boem’. Uit de koffers, en daarna ook nog uit dozen die in de gang waren klaargezet, grepen zijn handen naar pakjes Koetjesreep, potten poepgelei, flessen Rosé d’Anjou, dozen Spritskoeken en blikken *riz condé*. In de non-foodafdeling strooide hij met potloden van de Raiffeisenkas, vergeelde schriftjes van Soloboter en boeken met door hem verzamelde en ingekleefde prentjes van Historia.

Ze had daar altijd naar uitgekeken. Het verhaal ging dat er ooit een zwarte leurder door de Lierse straten was getrokken, die bij het aanprijzen van zijn waren zulks

onverstaanbaars riep dat de klanken Lakkeboem tot zijn eigenaam waren herleid en dat de pappie hem daarom graag lichtvoetig imiteerde. Maar dat het een vreemde nieuwjaarsgift was, die schuilkeldervoorraad conserven en gelei, die – als je geluk had – uitzonderlijk ook iets gezonds en bederfbaars als een ananas bevatte, neen, dat had ze zich vroeger nooit afgevraagd. Het behoorde nu eenmaal tot de annalen van een familie die zich door toedoen van haar artistieke telgen langzaam maar onherroepelijk van de Lierse bourgeoisie had losgescheurd, hoe haar met onafscheidelijke gouden bracelet en rode lipstick getooide grootmoeder – de mammie – dat ook had proberen tegen te houden. Op die oudejaarsavonden zaten ze dus in de living, met verlengde tafel, onder de volop brandende lusters en in de nog rondhangende geur van gefrituurde kroketten. Dat lachend schudden met zakken was welkom na de spanning van de nieuwjaarsbrievenvoorlezing. Het bedelend smeken – ‘La-kke-boem La-kke-boem!’ – en het overdreven geestdriftig ontvangen van een pot Bossrijst in hun zak was na jaren een traditioneel spel van zijn nakomelingen geworden. Nieuwkomers hoorden hun bedelrol zonder verpinken te aanvaarden. Het zakschudden en lakkeboemroepen werd overgangs- en initiatierite tegelijk. Wie meedeed, was familie. Niemand vroeg zich af waarom Lakkeboem niet gewoon speelgoed, boeken of inktpenen bracht, waarom hij in plaats van een week vooraf naar de Grand Bazar, de Leonidas of het speelparadijs van Christiaensen te rijden, het zich moeilijk maakte met verzamelen, versleuren en verstoppen van grote hoeveelheden ‘langgoedblijfselijks’. Wat ze wel begrepen: dat de jaarlijkse Snoeck’s Almanak – alleen voor het mansvolk – ongeopend in de zak moest omdat er blote madammen in stonden.

Ze koestert nog andere opmerkelijke pappiedingen. Op geregelde tijden in het familieleven kondigde hij met blinkende ogen aan dat hij voor kinderen en kleinkinderen

een vliegtuig of een nachttrein wenste te betalen, en dat hij er de kosten voor het nodige hotel – allee komaan – nog bijnam. Hoe dierbaar zijn haar die herinneringen. Ze sprong met neven en nichten eindeloos in een Mallorcaans zwembad terwijl de volwassenen, in een kringetje opvouwbare ligstoelen uitgespreid, keuvelden en sangria dronken. Ze turfde af wie het meest groen zag van misselijkheid op een klein uitgevallen vliegtuigje naar Londen, of ze wekte de anderen toen ze na een treinnacht even door het gordijntje piepte en het landschap plots fluorescerend wit bleek te zijn. Moesten er plaatsen verdeeld worden, bijvoorbeeld aan de vierpersoonstafels van een hotel-restaurant, dan keek ze uit naar haar beurt om bij haar grootouders aan te schuiven. De mammie had met haar ronde boezem in haar bain de soleil, haar wedloop om de bruinste te zijn en haar immer opgetutte lippen iets mondains over zich, terwijl de pappie ondanks zijn soms flauwe moppen zijn ongrijpbaarheid niet van zich kreeg afgeworpen. Zaten ze allen overdag te schetteren en te bulderlachen en opzichtig hechte familie te wezen, dan vulde hij in de meest afgelegene koelte van een afdak een kruiswoordraadsel in. Mét lange broek en dito mouwen.

In Heist-aan-Zee nam hij haar bij de hand, lieten ze de familiale rij strandstoelen en uitgespreide handdoeken onopgemerkt achter, en stapten ze naar een crèmerie om daar elk een dame blanche met extra slagroom uit te lepelen, niet zonder haar eerst te laten zweren niets over deze uitverkoortheid aan de andere kleinkinderen te verraden. Datzelfde ‘Sst, niets zeggen’ moest ook bezworen worden als hij tussendoor een geldbriefje in haar handpalm duwde. Pas veel later hoorde ze dat hij net hetzelfde met alle kleinkinderen had gedaan en dat ze daar stuk voor stuk decennialang over gezweven hadden.

De laatste reisavond zongen ze telkens een zelfgefabriceerd danklied, waarin ze hem de naam Onassis gaven, en

dat hij maar mondjesmaat kreeg weggeslikt. Ze vond het wel vreemd dat hij daar niet gewoon uitbundig blij mee kon zijn. Of dat hij tweemaal per jaar – tot vijftigmaal toe – als zwoegend brancardier deelnam aan een Lourdesbedevaart, daar lang voor de afreis mensen voor ronselde en hen zijn eigen geld toestak als hij dacht dat het te duur voor hen was.

Die verbeterheid waarmee hij onuitgesproken beloften inlostte, de onafgebroken neiging tot aanleggen van voorraden en aflossing van schuld, de oneindige afbetaling van dankbaarheid en zijn haast kinderlijke beleving van geheimzinnigheid waren in haar geest puzzelstukken die maar in extreme slow motion in elkaar wilden vallen. De oorlog. Wat had die met hem gedaan? Ook toen haar het bericht bereikte dat hij na een boodschapje per fiets, nog met zijn jas aan, moe in de zetel was geploft en er niet meer was uitgekomen, was deze vraag niet in haar opgekomen. Ze had geobserveerd hoe sterk haar moeder zich bij haar vaders dood gehouden had. Ze had altijd gedacht dat dit nu eenmaal de taak van de oudste was. Nu weet ze beter. Haar moeder was hem al eens kwijtgespeeld.

En nu twijfelt de kleindochter of ze er wel goed aan doet om over het hart te beginnen. Nochtans, haar moeder en haar meter zijn tachtigers; de tijd dringt. Van Bie en Rit, haar twee andere tantes, en Door, haar nonkel, samen vaak kortweg ‘die van na den oorlog’ genoemd, kan ze natuurlijk geen ooggetuigenverslagen krijgen.

‘Kijk, hier, deze doos.’

Op de keukentafel ploft een kartonnen gewicht, genre Blokker of Ikea, gewoonlijk gebruikt om foto’s in te bewaren. Ze zag deze nog nooit. Zonder de inhoud te kennen, voelt dit aan als een plechtig moment. Haar moeder wrijft zacht met de vlakke hand over het deksel, niet omdat er stof op geland is – verre van, de doos was ongetwijfeld regelmatig afgestoft – maar omdat ze liever met haar handen spreekt. Deze doos is kostbaar.

‘Moeke, ben je zeker?’

Moeder neemt het deksel, na nog een laatste streel ligt de doos open. Dochter kijkt naar vergeeld papier met omgekrulde rafelige randen, waaronder nog veel anders steekt dat ze niet kan zien.

‘Toen de mammië stierf en we haar huis leegmaakten, zijn we overeengekomen dat ik, als oudste, dit zou bewaren.’

‘Wat zit erin?’

‘Ik weet het niet. Ik kan het niet. Die journaliste – je weet wel – keek er eens in. Dat is alles.’

Ze wijst uitnodigend naar de doos en haar dochter – die een lijn gewaarwordt door de keuken, van grootvader, naar grootmoeder, naar dochter, naar kleindochter – voelt dat de twijfel verdwijnt. Ja, ze wil graag de draad opnemen en hem breien tot een veel te lang verzwegen verhaal.

Het eerste wat ze vastneemt – behoedzaam – is een brief. De ooit aan elkaar gekleefde en na bestelling weer losgetrokken randen zijn hier en daar gescheurd, de kleine en vervaagde potloodletters volgen een voorgedrukte stippellijn en de twee vouwen zijn van het vele openen en sluiten aandoenlijk afgesleten. ‘Liefste Vrouwke,’ leest ze, en dan valt haar blik op de datum en het afzendadres: 2 augustus 1943, Kriegswachtmachtgefängnis, Begijnenstraat, Antwerpen. Meer is er niet nodig om haar te laten begrijpen waarom haar moeder dit niet kon. Een brief van de pappie, vanuit de gevangenis aan de mammië, en dat is nog maar het eerste document uit de stapel. Het woord ‘pudeur’ komt in haar op, maar ze weet niet hoe ze dat in een zin moet zeggen, en het woord ‘respect’ ook, en ‘nakomeling’. Met een hand doet ze wat ze haar moeder had zien doen; over de brief strelen alsof ze hem teder wil afstoffen. Dat is exact ook wat ze met de geschiedenis van haar grootvader hoopt te doen. Hier en nu wordt het een eer en een opdracht tegelijk.

‘Je mag alles bekijken, maar de doos blijft hier, goed?’

Het deksel gaat er weer op. Het is onmogelijk om dit ongelezen en onbeschreven te laten, maar toch schuift ze de doos opzij. Ze drinkt de thee en maakt een afspraak met haar moeder. Dat klinkt vreemd, een afspraak maken, maar ze wil haar interviewen over die oorlogstijd, niet als dochter en kleindochter, maar als objectieve onderzoeker. Woorden als ‘planning’, ‘structuur’ en ‘vragenlijst’ lijken haar nodig voor de afstand en de objectiviteit.

Terwijl ze naar huis rijdt, prikkelt er stof in haar neus. Ze haalt een hand van het stuur, tast in haar jaszak naar een zakdoek en snuit. Ze kan niet laten te denken dat dit stof van de doos komt, van de brieven erin, de potloodletters erop, die vloeiden uit de bewegingen van de handen van haar grootouders. Waar die handen lagen als ze niet schreven, waar de tafels stonden waarop de brieven lagen, welk hout de papiervezels licht schuurden, welke geuren er ronddwaalden en zich lieten vangen in de zich openvouwende brief; dat wil ze weten.

Daar heeft ze de herinneringen van haar moeder voor nodig. Een kind van vier jaar oud kan misschien niet veel meer vertellen over het begin van de oorlog, maar tegen het einde was ze dan toch al negen. Haar tante Suz – Suzy, van Suzanne – werd op dezelfde dag geboren, een jaar later dan haar moeder. Zij was dus tegen de bevrijding acht. De zussen zijn nu prille tachtigers. De kleindochter glimlacht in haar auto. Het woord ‘senioren’ past niet bij hen, ze zijn er allebei te energiek voor. Hoewel ze verschillende karakters hebben, delen ze eenzelfde verantwoordelijkheidsgevoel, een grote betrokkenheid met mensen en de neiging om de vleugels rond hun familieleden te slaan. Ze kregen na de oorlog twee zussen en een broer, en nog veel later allebei drie kinderen, een trosje kleinkinderen, een bende vrienden. Het zou kunnen dat er met dit volle leven nog weinig plaats is voor herinneringen aan een vreemdsoortig vierjarig hoofdstuk uit hun kindertijd, maar ze moet er hen

naar vragen. Hoe het huis rook waarin ze woonden, waar ze sliepen, welke pop ze wiegden, wat er in de kookpotten pruttelde, en of er misschien een leegte viel in de twee lange jaren dat ze niet wisten waar hun vader was, of dat er in de stille nachten ooit iets te horen was van de sluimerende paniek van hun ongeruste moedertje.

Thuisgekomen haalt ze de opname boven van de reeks ‘Verloren Land’, waarin journaliste Annick Ruyts voor de VRT de oorlogstocht van haar grootvader reconstrueerde. Toen is er al wel wat bovengekomen, niemand had voordien geweten wat er na Breendonk met hem was gebeurd. Ze zet zich op de rand van de salontafel, kijkt voor de zoveelste keer naar de beelden die passeren. Natuurlijk heeft ze de feiten nodig. De boeken en documenten op haar werktafel stapelen zich op. Data en gebeurtenissen genoeg, en getuigenissen, verklaringen, verhoren van processen, en ook artikels van historici, waarin staat wat ze nu zelf ook voelt, dat er wel feiten zijn, maar weinig levende vertellingen. Die stapel feiten spreekt niet, niet genoeg. Ze weet wat haar te doen staat. Ze wil in elke bron speuren naar de zeer concrete elementen van het pappieverhaal. Ze wil zijn naam vinden in documenten die al jaren op haar lagen te wachten. Al de feiten die ze ooit met een afstandelijkheid tot zich had genomen, mogen haar nu rechtstreeks aanspreken. Ze wil weten hoe het hem maand na maand ging in die oorlog, en toen het spannend werd dag na dag, en toen het naar de keel greep uur na uur. Ze moet daarvoor veel kleine feitjes uit veel grote bronnen knippen, en ze op de tijdslijn in elkaar schuiven, minutieus. Ze moet dit visualiseren, ze moet voor ogen halen hoe hij daar loopt, naar huis, naar zijn vrouw en meisjes, hoe hij omhoogkijkt en de oorlogswolken ziet opdoemen en hoe hij zich afvraagt of hij zal schuilen of er in volle bui zal doorlopen. Ze moet zien hoe hij met vrouw en vrienden aan tafel zit en de mogelijkheden en risico’s overloopt, en hoe hij besluit zich niet te verstoppen, zich niet te

voegen naar de nieuwe macht. Al die stappen, al die beslissingen, al die daden, wil ze tot leven brengen in opeenvolgende scènes, in een samenhangend prentenboek. Zitvrees is daarvoor nodig, traagheid, nauwkeurigheid. Details wil ze ook bij de ooggetuigen sprokkelen; haar moeder en tante.

Bij haar moeder ontrollen de gesprekken zich boven de geopende doos. Altijd is er thee met koekjes. Vaak ligt er al iets klaar als ze aankomt, een foto, of een papiertje met een naam of een codewoord erop. Dan heeft haar moeder van iets wakker gelegen, of heeft ze met iemand gebeld om iets te checken, of is er zomaar ineens een ver weggestoken herinnering opgedoken. Soms haalt ze de loep erbij, om mee een onleesbaar woord te ontcijferen uit het kleine potloodhandschrift van haar vader. De hele brief wil ze niet lezen, neen. Dan legt ze de loep weer neer. Dat zijn momenten van onzekerheid. Is dit een ongeoorloofd binnendringen in intimiteit? Altijd zegt ze dan dat het goed is. De kleindochter mag het, de dochter kan het niet, ze weet niet goed waarom, misschien omdat ze bang is iets te lezen wat ze niet weten wil. De kleindochter praat ook met haar tante, bij een koffie dan, in een koffiehuisje. Spraakwaterval en duidelijke taal. De doos is voor jou. Doe verder, schrijf het uit.

Zodoende ligt er vaak een dictafoon op tafel. Het uittikken van de interviewopnames is een geduldig werkje, maar vaak ontdekt de kleindochter tikkend meer details dan ze leek te hebben gehoord. Die past ze dan in de feitentijdslijn. Hier en daar ontstaan er boeiende scènes en kleurrijke tekeningen, voor het prentenboek. Soms ratelt het toetsenbord, alsof de kleindochter moet schrijven tegen de tijd. Of tegen de vergetelheid. Wat na meer dan vijfenzeventig jaar nog aan ervaringen over was, wil ze alvast conserveren. Toch drijven daardoor nieuwe vragen boven. Hoe haar grootvader in de donkerte van de nacht, terwijl twee jonge kinderen boven lagen te slapen, zijn beslissingen nam, zal ze nooit echt weten. Hij moet toch risico's ingeschat hebben,

prioriteiten hebben afgewogen, grenzen hebben gesteld. Dat doe je toch als je een gevaarlijke actie onderneemt en met wapens bezig bent? Of niet? Buiten oorlogstijd is een wapen een vies beest. Dat vroeger bijna alle jonge mannen legerdienst vervulden en dus leerden schieten, zijn we al lang ontwend. Vinden we een wapen op zolder, dan raken we dat amper aan, dan bellen we de politie. We kijken met meewarig onbegrip naar de bewapende Amerikanen, gaan op in een actiefilm maar slapen daarna goed omdat getrokken pistolen ver van ons bed zijn. Wij weten niet wat wij zouden doen met een geladen geweer tegen de schouder, vinger aan de trekker, met een volle kogellader schietklaar in de vuist. Hoe ver zouden we dan gaan? En: ze kan daar moeilijk haar grootvader bij tekenen.

En nog een vraag. Hoe is het in hemelsnaam kunnen gebeuren dat ze dit nu pas allemaal overdenkt? Alles wat ze hiervoor geschreven heeft, lijkt tijdverdrijf, manieren om het grootste verhaal, dat van de werkelijkheid, te ontwijken. En nu plots is er die drang om er haast mee te maken. De kille Breendonkbeelden zitten haar onafwendbaar op de huid.

*

Zo brengt ze weken filerend door. Op een dag zet ze haar eerste zinnen: 'Staf Van Boeckel stapt over de Grote Markt van Lier. Hij kijkt rond, snuift de decemberlucht op en herkent daarin de moutgeur van de vele Lierse brouwerijen.' Ze stapt met hem mee, over de kinderkopjes waarop je vandaag je hakken kapotzwikt, maar die er toen ook al lagen, in 1939, net voor de oorlog. Ze kijkt naar het belfort, dat toen ook al troonde boven het stadhuis, en naar de in kleine rechthoekjes verdeelde ramen, ook die van het souterrain, waardoor haar grootvader bij het vervullen van zijn politietaak vaak gekeken moet hebben.